УДК 72.03(2УК)

О.В. ХАРЛАН

Відкриття фундаментів дзвіниці початку XIX ст. на території Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря

Розглянуто архітектурно-містобудівні особливості кам'яної споруди, залишки якої відкрито під час проведення архітектурно-археологічних досліджень з метою відтворення зовнішнього вигляду пам'ятки.

Ключові слова: Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, Запорожжя, культова архітектура, архітектурно-містобудівні дослідження пам'яток.

Початок XIX ст. в житті Самарської обителі було відмічено доволі знаменною подією – будівництвом кам'яної дзвіниці замість існуючої старої з дерева. Пустинно-Миколаївський монастир, час виникнення якого залишається дискусійним, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. мав завершений архітектурний ансамбль, у якому дзвіниці було відведено помітну роль.

Кам'яна дзвіниця, як і більшість споруд комплексу, не збереглася до нашого часу. Однак, її зображення відоме з багаточисленних фотографій монастиря XIX ст. (мал. 1).

Споруда мала значну висоту. Автори, які писали про монастир у XIX – на початку XX ст., стверджували, що з верхнього ярусу дзвіниці було видно всі розташовані навколо поселення, а також Новомосковський Троїцький собор [4, с. 230].

Писемні джерела мають незначні й достатньо обмежені дані як про будівництво споруди так і про майстрів, що працювали над нею. Про час будівництва згадує Г. Розанов [1, с. 63–64], а за ним Ф. Макаревський і Д. Яворницький, вказуючи на роки будівництва – 1825–1828 р. Нову кам'яну споруду збудовано на місці старої дерев'яної чотириярусної дзвіниці (зведену в 1798 р. новокодацьким майстром Карпом Яковенко) [6, с. 114–115]. Ось як про це повідомляє Ф.Макаревський: «среди лета 1825 года разобрана была

в монастыре старая деревянная колокольня и на место ее положено основание каменной» [5, с. 251].

З початком архітектурно-реставраційних робот з'явилася потреба відновлення монастирських споруд комплексу, що є пам'яткою архітектури та містобудування національного значення (охор. № 1081) [3, с. 132]. Обмеженість матеріалів надто ускладнювала картину не дозволяючи автору статті довгий час уточнити місцезнаходження залишків споруди і їх параметри.

З описів та зображень які були в наявності з'ясувалося, що кам'яна споруда розміщувалася на захід від існуючого Свято-Миколаївського храму, зліва від колишнього головного входу до монастиря. Пошуки ускладнювалися значним перепланування монастирської ділянки, перебудовами та руйнаціями, яких зазнали споруди на його території. Більш того, на місці ймовірного розташування дзвіниці знаходилася водонапірна вежа.

Єдиною точкою прив'язки залишався храм зведений К. Тарловським. Він значно постраждав у періоди лихоліть, але планувальна структура майже залишилася без змін (винятком є південне рамено споруди, до якого в 1950-х роках прибудовано новий корпус, що поєднав колишні Миколаївський та Георгіївський храми.

Тож, за відомостями дореволюційних дослідників, споруда дзвіниці розташовувалася на відстані 15 сажнів (32 м) на захід від Миколаївського храму

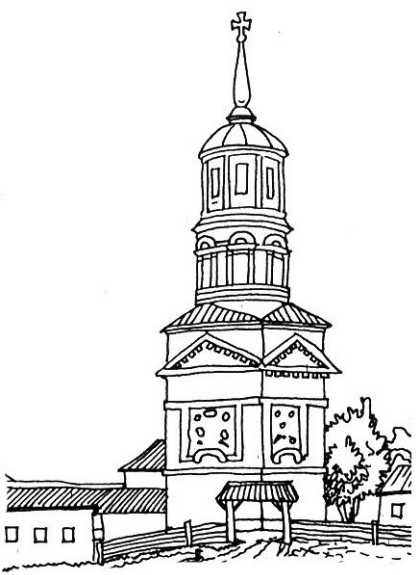

близько до центральної вісі (схід-захід) собору. При більш прискіпливому досліджені, виявилося, що можлива лінія східної стіни дзвіниці хоч і припадає на частину існуючої водонапірної вежі, сама споруда дзвіниці повинна знаходитися трохи західніше.

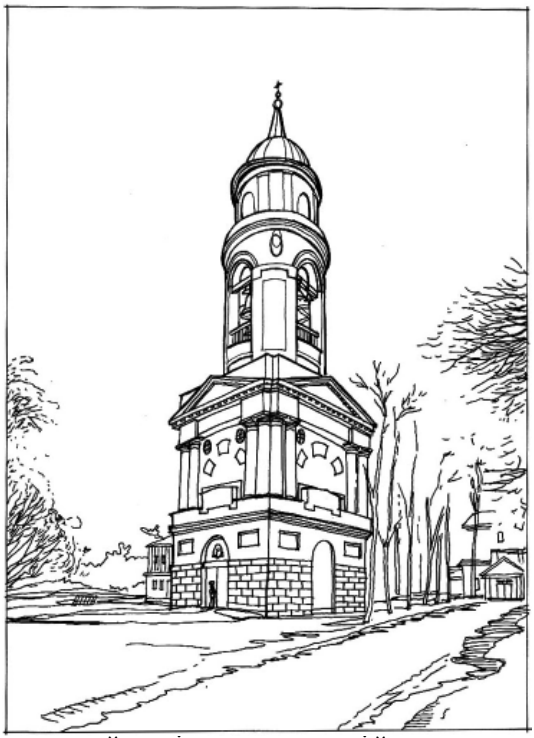

У 2005 р. автору даної статті пощастило знайти у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського фотокартку споруди дзвіниці, виконану в 1930-х роках дослідниками церковної старовини на чолі з Стефаном Таранушенко [2] (мал. 6). Хоча вона виконана з дуже близької відстані й зі значним ракурсом, вдалося приблизно підрахувати можливий розмір споруди у плані й окреслити на мапі її ймовірне місце розташування.

Після тривалих архівних пошуків автора, в межах проведення натурних архітектурно-археологічних досліджень з метою відтворення втраченої пам'ятки (керівник київський архітектор С.Б. Юрченко), 8–9 травня 2009 р. було розкрито залишки кам'яної споруди (фундамент і підвальний поверх). У результаті розкопок встановлено, що споруда в плані являла квадрат 9,38×9,45 м, підвальне приміщення перетин якого було виконано циліндричним склепінням. У трьох стінах було влаштовано по 2 ніші, що служили, можливо, для господарчих цілей. Вхід до приміщення здійснювався з північної сторони.

Відкриття надало можливості по іншому розуміти відомі писемні джерела, знайти нові, досконаліше придивитися до іконографії.

У статті представлено результати досліджень, які безпосередньо торкаються історії споруди і існування кам'яної дзвіниці з XIX до XX ст.

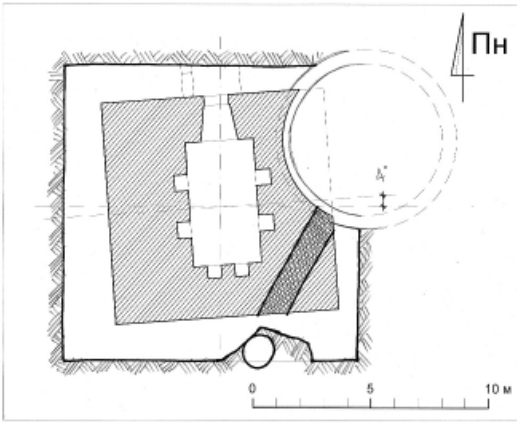

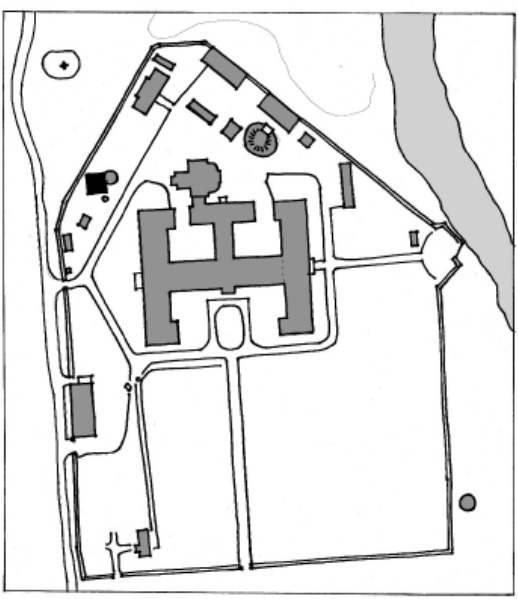

Почнемо з матеріалів натурних досліджень залишків споруди (дослідження фундаменту здійснено лише після розібрання водонапірної вежі, окрім залізобетонного фундаменту). Місце пошуку залишків було вирішено проводити західніше водонапірної вежі (виходячи з відомої відстані від собору і його головної вісі).

На досліджуваній ділянці (розкоп 1, розмір 12,5×12,5 м) на рівні 1,0–2,5 м від денної поверхні у розкопі було виявлено велику кількість керамічної цегли із залишками вапняного розчину. Паралельно проводилися реставраційні дослідження існуючого Миколаївського собору бригадою архітекторів.

Рештки кам'яної дзвіниці розташовувалися на відстані майже 30,0 м від західної сторони головного входу Свято-Миколаївського храму. Під час будівництва водонапірної башти у 1970 р., фундаменти дзвіниці частково використовувалися для влаштування фундаментів башти (північно-східна частина) (мал. 2, 3). Важливо зауважити, що споруда дзвіниці мала позначене на малюнку орієнтування. Вісь її трохи відхилена (4º) на північний захід (орієнтована на споруду головного монастирського храму).

Збереженість «залишків» дуже погана (мал. 4). Цегляне мурування дуже міцне, але решки зазнали численних руйнувань. На жаль, знищено цегляне скле-

піння підвального поверху (воно підіймалося вище тодішнього рівню землі, заважаючи руйнівникам). Зовнішні поверхні стін збереглися доволі непогано.

Використана червона цегла міцна, покладена на вапняному розчині, простежується повністю мурування фундаменту. До позначки –0,90 уся частина фундаменту не збереглася. Плани кладки проглядаються по ямкам, що залишилися на збереженій частині, що робить прочитання плану досить надійним.

Удалося вивчити техніку мурування. Воно закладалося в широкий котлован (за розмірами споруди), що мав глибину 2,2 м нижче похованого ґрунту.

Судячи зі збереженого мурування, воно велося з рову («робочий простір» простежується з його внутрішньої сторони). Зовнішня частина фундаменту повернута до стінки рову – необроблена, шов без розшивки, розчин білуватий, однорідний.

Довжина цегли 32×15×5,5 см. Загальна висота фундаменту більше 1,0 м при розмірах у плані 9,38×9,45 м. Далі починається підвальне приміщення. Ширина приміщення в рівні підвалу становить 2,9 м, довжина 5,26 м.

Загальні габарити споруди в плані реконструюються доволі легко – четверик був близьким до квадрату із зазначеними вище розмірами сторін.

На жаль, зовнішня прибудова до дзвіниці, яка потрапила до розкопу з півночі, поки залишилася недосяжна для досліджень, проглядається лише тонка стрічка фундаменту, що прямує у напрямку півночі за межами розкопу.

Зі збережених фрагментів давньої дзвіниці заслуговує на згадку підлога у підвальному приміщенні, що викладена з червоної цегли. Цегла вкладалася на піщану підсипку в рівні –2,0 м від похованого ґрунту.

Про деякі складові споруди, свідчать знахідки архітектурних і конструктивних деталей (мал. 5). Узагалі, знахідки архітектурних деталей нечисленні – слід згадати фрагменти металевого покриття дахів різних ярусів, залізні пруті тяжів, кілька профільованих цеглин, залишки фасадного тинькування тощо. На жаль, більшість знахідок – з перекопів чи сміттєвих ям більш пізнього часу, – належність їх до споруди дзвіниці викликає питання.

Стратиграфія, архітектурні та будівельні особливості надійно датуються часом існування дзвіниці – першою половиною XIX ст. Оскільки для XIX ст. у монастирі за архівними джерелами відома лише одна кам'яна дзвіниця, для виявлених фундаментів можлива єдина атрибутація – це дзвіниця збудована у другій половині 1820-х років, зафіксована іконографією.

Логіка розміщення дзвіниці на території монастирського подвір'я також підтверджує її атрибутацію.

Збудована у 1820-х роках кам'яна дзвіниця (принаймні більша її частина) існувала до періоду Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років. У цей період під час жорстоких боїв комплекс колишнього монастиря серйозно постраждав. У 1950-ті роках залишався каркас споруди в рівні першого поверху. В цей час ділянку з комплексом вцілілих будівель реконструйовано під будинок престарілих металургів за спеціально розробленим проектом. Під час реконструкції залишки споруди знищено. Набагато пізніше вцілілий під землею фундамент використовують для зведення водонапірної башти.

Загалом, утрачена споруда дзвіниці є рідкісним і цікавим прикладом культової архітектури першої чверті XIX ст., яка заслуговує на ретельне дослідження і подальше відтворення у комплексі Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря – найстарішого на теренах Дніпропетровщини.

Джерела та література

1. Историческая записка о Пустынно-Николаевском монастыре. – Одесса, 1838.
2. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 278.
3. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т.2. Днепропетровская область. – К. : Будівельник, 1983.
4. *Сочинский П.* Памятники Запорожья. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь / П. Сочинский // Календарь-ежегодник «Приднепровье». – 1910.
5. *Феодосий (Макаревский).* Самарський Екатеринославской епархии Пустинно-Николаевский монастир / Феодосий (Макаревский) // Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии 1775–1917 годы. – Дніпропетровськ : Січ, 2001.
6. *Харлан О.В.* Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII–XIX ст. / О.В. Харлан // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. Вип. 2. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2005. – С. 105–120.

Харлан А.В. **Открытие фундаментов колокольни начала XIX в. на территории Самарского Пустынно-Николаевского монастыря**

Рассматриваются архитектурно-градостроительные особенности каменного сооружения, остатки которого обнаружены во время проведения архитектурно-археологических исследований с целью воссоздания внешнего облика памятника.

Ключевые слова: Самарский Пустынно-Николаевский монастырь, Запорожье, культовая архитектура, архитектурно-градостроительные исследования памятников.

Kharlan O.V. **Opening foundations of early 19 century of Bell Tower in the *Deserted-Mykolaiv monastery***

The author considers architectural-town-plannibg features of lithoidal building, remains of which were found during architectural-archaeological researches with the purpose of recreation of external look of monument.

Key words: Samara Deserted-Mykolaiv monastery, Zaporizhzhya, cult architecture, architectural-town-planning researches of monuments.

Подано до друку: 8.11.2013 р.